

značně omezený, neboť v podstatě lze studii, jejichž závěry Lavin uvádí, rozdělit do dvou skupin. Za prvé to jsou práce zaměřené na vztah student—učitel. Byla např. zkoumána shoda (její stupeň) v definování role studenta učitele a posluchači; na základě stupně shody byl odhadován studijní výkon. Podobně byly podrobeny výzkumu interpersonální vztahy ve skupině studentů. Výsledky výzkumů student—rodina vyústily v tyto závěry: Studenti s vyšším výkonem pocházejí z rodin, v nichž zjišťujeme vřelý vztah rodičů k dětem, z rodin, kde děti mají relativně větší možnost rozhodování, kde rodiče jsou schopni a ochotni akceptovat ty závěry a rozhodnutí mladých lidí, jež oni sami považují za významné a důležité. Druhou skupinu tvoří výzkumy soustřeďující svou pozornost na vztah sociálně ekonomický status — studijní (profesionální) výkon. Lavin zde mimo jiné především konfrontuje výsledky devatenácti výzkumů. Závěry třinácti studií zní: vyšší výkon je determinován vyšším sociálně ekonomickým statusem (závěry platí pro všechny stupně vzdělávacího systému). Závěr dalších šesti studií je právě opačný. Neshoda je ovšem způsobena rozdílností struktury zkoumaných souborů. Jestliže je soubor strukturován tak, že v něm není vůbec nebo „podstatněji“ zahrnut segment „vyšší vrstva“, pak zjišťuje pozitivní závislost mezi vyšší sociálně ekonomického statusu a studijního výkonu. V případě, že „vyšší vrstva“ je významněji zastoupena, docházíme k opačným výsledkům.

Lavinovu knihu je nutno posuzovat především jako práci poskytující přehled o výzkumech realizovaných na dané téma v USA. Je to výčet prací a jejich výsledků. Autor si neklade za cíl hledat a najít vhodné kritérium výkonu, ani jeho predikce, podává pouze obraz o stavu současného bádání. Pro nás má seznámení s touto knihou význam především v tom, že ukazuje, jaká pozornost je v USA věnována problému, který u nás zatím stojí stranou pozornosti. Za druhé, hlouběji zainteresovaný čtenář v ní může najít mnoho podnětů k výzkumné práci v této oblasti, k aktivitě, na níž, až dozraje čas, se budeme muset zaměřit i my.

Eliška Freiová

Člověk a jeho práce (ed. V. A. Jadov, A. G. Zdravomyslov, V. P. Rožin)

Tradiční zájem sovětských filosofů a sociologů o problematiku lidské práce, její technické, psychologické a sociální souvislosti, je u nás dobře znám. Poměrně abstraktní a často poněkud utopicky zaměřený přístup byl v posledních několika letech vystřídán snahou o konkrétní sociologickou a sociálně

psychologickou analýzu charakteru práce, pracovních podmínek a vztahu k práci.

V celé řadě publikací, zabývajících se touto problematikou, zaujímá kolektivní dílo laboratoře pro sociologický výzkum na Leningradské universitě *Člověk a jeho práce*¹ nesporně čestné místo. Tato kniha, redigovaná V. A. Jadovem, A. G. Zdravomyslovem a V. P. Rožinem, z nichž první dva jsou autory výzkumného programu a většiny oddílů knihy, zkoumá vztah k práci u mladých dělníků. Hlavním výzkumným problémem je pak otázka vlivu charakteru práce, resp. obsahu práce (funkční specifika konkrétního druhu pracovní činnosti) na vztah mladých dělníků k práci v řadě jiných determinant, určujících tento vztah.

Objektem výzkumu byli zvoleni mladí dělníci (18—30 let) z 25 leningradských závodů; celkový rozsah výběrového souboru byl 2 665 osob.

Již dílí informace o průběhu práce na tomto výzkumu² napověděly, že nepůjde o běžný anketový výzkum jednotlivých pracovních postojů, jakých známe dost, a které mají většinou pouze omezený praktický význam. Recenzovaná práce je sympatická spojením poměrně hlubokého teoretického přístupu se solidní empirickou operacionalizací vytyčených hypotéz a dovedným zpracováním empirického materiálu. Je jednou z mála prací, které ukazují, jak je možno empiricky ověřovat i teorie značně širokého rozsahu. Potud také její význam přesahuje rozsah rozebírané tematiky.

Pro čtenáře, který se hlouběji zajímá o sociologii, zvláště pak pro sociologa-odborníka, má tato kniha jednu nespornou přednost. Snaží se o maximálně úplnou reprodukci všech výzkumných postupů od stanovení výchozích pojmů a hypotéz přes jejich operacionalizaci, volbu ukazatelů, tvorbu indexů atd. až po stručný rozbor použitých statistických postupů. Celý výklad je v knize pečlivě (až na drobné nedostatky) dokládán empirickým materiálem, a to tak, že čtenář může neustále sledovat celý postup transformace informací. Autoři si přímo kladou za cíl seznámit čtenáře — vedle výsledků výzkumu vztahu mladých leningradských dělníků k práci — „se specifikou práce sociologa“. Tato programová metodická průhlednost knihy umožňuje jednak její věcnou kritiku a posiluje tak, přirozeně, validitu vyslovených závěrů, jednak z knihy objektivně činí jakousi názornou „učebnici“ metodologie jistého druhu výzkumů, u níž ovšem čtenář není odkázán na úlohu pouhého pasivního žáčka. Zdá se mi, že tento typ publikací je na současném stupni rozvoje naší sociologie velmi užitečný.

¹ *Člověk i jeho rabota. Sociologičeskoje issledovanie, nakl. „Mysl“, Moskva 1967, 390 s. (s přílohami). Zmíněná laboratoř filosofické fakulty Leningradské státní university se stala součástí vědeckovýzkumného ústavu pro komplexní sociální výzkum při Leningradské universitě. Vedle hlavních autorů výzkumu V. A. Jadova a A. G. Zdravomyslova se na napsání knihy podíleli V. P. Rožin, A. S. Sajeve, A. A. Kissel', V. V. Vodzinskaja a G. I. Saganěnko.*

² A. F. Zdravomyslov a V. I. Jadov, *Opyt konkret-nogo issledovanija otnošenija k trudu*, Voprosy filosofii, č. 4, 1964; V. Jadov, *Davajte smotret faktam v lico*, Voprosy filosofii, č. 5, 1965; V. Vodzinskaja, *Otnošenije molodogo rabočego k svojej rabote*, v knize Trud i razvitije ličnosti, Leningrad 1965; A. Kissel', *Uroveň obrazovanija rabočego i otnošenije k trudu*, tamtéž aj.

První kapitola knihy rozebírá výzkumný program, metodologické předpoklady, metody a techniky výzkumu.

Tento program vychází z úkolu a) podat reálný obraz vztahu dělnické mládeže k práci; b) zjistit základní tendence změn ve vztahu k práci v současném období; c) určit nejpodstatnější objektivní a subjektivní faktory působící příznivě i nepříznivě na přeměnu práce v první životní potřebu, odhalit možné důsledky technického pokroku pro tento proces; d) formulovat praktická doporučení, která by přispěla i za současné úrovně materiálních technických a jiných podmínek k realizaci tohoto procesu.

V oddílu, který se zabývá z přesněním základních pojmů, vyslovují autoři řadu zajímavých metodologických poznámek k otázce empirické interpretace pojmů prostřednictvím jejich operacionálního vymezení a zamýšlejí se v této souvislosti nad mezemi takovéto interpretace. Zpřesnění pojmů se týká především vymezení objektivních a subjektivních hledisek vztahu k práci, vymezení základních funkcí práce, pojmů „charakter práce“, který zahrnuje širší sociálně ekonomické určení práce, a „obsah práce“, který zde není spojen se sociálně ekonomickou formou dělby práce, nýbrž s její technologickou základnou.

Autoři pak konstruují klasifikaci povolání (prací), přičemž z řady možných kritérií berou za základ klasifikace kombinaci 1. stupně mechanizace práce, 2. stupně požadované kvalifikace, 3. poměru fyzické a duševní námahy.

Dále se pak vymezuje vztah mezi vnějšími stimuly (operacionalizovanými jako prvky pracovní situace) a „zvnitřněnými“ pracovními motivy. Mezi oběma pojmy stojí jako prostředník osobnostní struktura, z níž se autoři zaměřují především na hodnotové orientace dělníka.

Dále jsou analyzovány sociální faktory poměru k práci a provedena jejich klasifikace. I když se v knize berou v úvahu makrosociální, všeobecně působící zprostředkované faktory, ve výzkumu se autoři úmyslně omezují na specifické faktory vztahu k práci, které souvisejí s bezprostředními podmínkami a charakterem pracovní činnosti dělníka. V knize je schematicky naznačena hypotetická vzájemná závislost jednotlivých okruhů faktorů působících na vztah dělníka k práci, kterou zde ve zkrácené podobě reprodukuje (viz schéma 1).

Jde o tyto elementy:

I. Souhrn podmínek a životních okolností, vytvářející na osobnosti nezávisle příčiny jistého typu vztahu k práci

1. Obecné podmínky, stejně působící ve všech specifických druzích pracovní činnosti. Sem patří a) sociálně ekonomický systém; b) politické zřízení; c) stav společenského vědomí, zahrnující systém základních hodnot společnosti.
2. Specifické podmínky, spojené s určitým druhem pracovní činnosti: a) přímé podmínky práce (organizace práce, obsah práce aj.); b) zprostředkované podmínky práce (systém rodinné výchovy, systém školní výchovy a vzdělání, apod.).

II. Individuální zvláštnosti dělníka

3. Funkcionální a úlohové (role) charakteristiky: pohlaví, věk, úroveň vzdělání atd., členství ve společenské organizaci, apod.
4. Osobnostní charakteristiky: zájmy, potřeby, postoje, hodnotové orientace, ideály, světový názor.

III. Vztah k práci

- 5a) Subjektivní aspekty: chápání společenského významu práce, stupeň uspokojení prací a povoláním, struktura a dynamika motivace pracovní činnosti.
- 5b) Objektivní aspekty (realizace): produktivita práce, kvalita práce, aj.

Autoři pak stanoví základní výchozí hypotézy (jde pouze o základní výchozí hypotézy, doplněné v průběhu výzkumu o další):

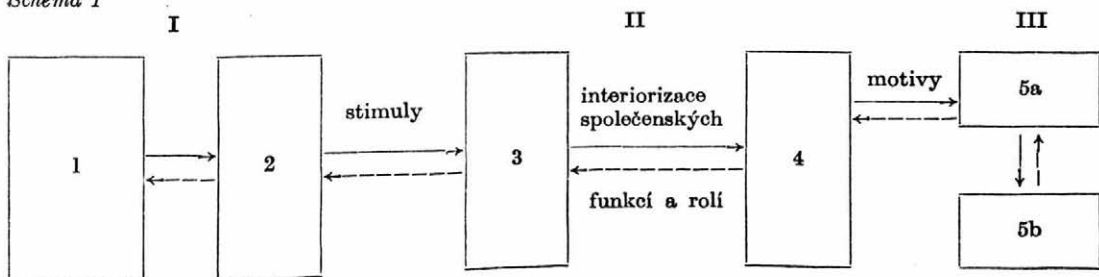
1. Obsah práce je (za daných celkových společenských podmínek) předním faktorem, určujícím vztah k práci.

— Čím větší budou tvůrčí možnosti práce, tím vyšší budou objektivní i subjektivní ukazatele práce.

— Velikost korelace mezi těmito ukazateli a obsahem práce (v řadě od méně tvůrčích k více tvůrčím povoláním) bude větší než korelace mezi těmito ukazateli a výší mzdy.

— Struktura pracovní motivace bude mít větší výkyvy v závislosti na obsahu práce než v závislosti na rozdílech ve mzdě. Z této hypotézy vyplývá druhá hypotéza:

Schéma 1

2. Je-li obsah práce předním motivačním faktorem, určujícím celkový vztah k práci, pak to ovlivní strukturu motivů tak, že ve skupinách s relativně vyšším obsahem tvůrčí práce budou na předním místě motivy spojené ve větší míře s obsahem práce, a naopak.

Celý oddíl této kapitoly je pak věnován podrobné charakteristice objektu výzkumu a způsobu výběru, zhodnocení jeho reprezentativnosti. Autoři zvolili pro svůj výzkum neproporcionální stratifikovaný výběr s mechanickým výběrem jednotek pozorování, přičemž kritériem stratifikace byl obsah práce. Tento způsob umožnil extrapolaci závěrů uvnitř skupin podle obsahu práce na dělnickou mládež Leningradu a dokonce šíře, nikoli však mimo tyto skupiny (resp. pouze jako orientační zjištění).

V knize je pak velmi podrobně rozebrána metodika a techniky získávání a zpracování prvotní informace. Vzhledem k tomu, že jednotkou výzkumu je osoba dělníka, provedli výzkumníci různými metodami (využitím závodní dokumentace, informací od mistra apod.) „pasportizaci“ zkoumaného dělníka podle řady znaků. Další údaje a postoje dělníků byly zkoumány pomocí dotazníků a později na menším souboru (5% z výběrového souboru) podrobněji ověřeny pomocí rozhovoru.

Z metodiky zpracování je zajímavý poměrně jednoduchý způsob určení „váhy“ jednotlivých znaků (osobní karty nebo dotazníků) v řadě jiných znaků. Vychází se z předpokladu (o jehož všeobecné platnosti mám jisté pochybnosti), že relativně větší (kladnou či zápornou) váhu má ten znak, který má statisticky menší frekvenci.³ To je důležité pro tvorbu indexů, kterých se v práci hojně používá. Vtipný je i způsob určení významu daného motivu činnosti podle rozdílu hodnocení daného znaku pracovní situace dělníky celkově spokojenými a nespokojenými, který se zdá být vhodnější než způsob „sebezařazování“ těchto faktorů respondenty.

Dále již následují kapitoly, které analyzují výsledky empirického šetření.

Druhá kapitola rozebírá především objektivní ukazatele vztahu k práci a faktory, které je určují. Byly zvoleny tři základní ukazatele:

- Stupeň odpovědnosti a pečlivosti v práci (P), jenž je indexem z několika objektivních indikátorů o množství a kvalitě vykonané práce.
- Stupeň pracovní iniciativy, který autoři (což je ovšem problematiqué) interpretují jako specifickou formu vztahu k práci, vlastní socialistickým vztahům (I).
- Úroveň disciplinovanosti dělníka (D).

Z těchto ukazatelů se dále operuje pouze sumárním indexem P-I, zatímco od D bylo po podrobné (entropické) analýze upuštěno. Tato analýza totiž ukázala, že R a D mají podobnou povahu a jsou spojeny spíše se subjektivními faktory (morální úroveň dělníka, celková úroveň kultury a uvědomělosti dělníka), zatímco I je ve větší míře spojeno s obsahem práce. Toto zjištění (které se na první pohled může zdát překvapivým) může ledacos vysvětlit, vzpomeneme-li na naše krátkodeché okouzlení BSP a jinými formami pracovní iniciativy, založené na víře v kouzlo idejí. Autoři také oprávněně oddělují iniciativní pracovníky (40% výběrového souboru) od účastníků hnutí komunistické práce (64%).

Z dvanácti faktorů, „určujících“ (jde o dvoustrannou asociativní závislost) objektivní výsledky práce, které se v knize berou v úvahu, jsou na prvních místech 1. výdělek, 2. délka práce v oboru, 3. obsah práce. Vezmeme-li však v úvahu stupeň oboustrannosti této závislosti, významný zvláště u výdělků, pak důležitost obsahu práce ještě vzrůstá.

Podrobněji se pak tato kapitola zabývá faktory podmiňujícími subjektivní ukazatele vztahu k práci, především uspokojení prací. Teoreticky autoři knihy na rozdíl od některých jiných badatelů oprávněně neinterpretují větší uspokojení prací a povoláním (autoři rozlišují tyto dva ukazatele)⁴ za všech okolností jako příznivější vztah k práci z širšího společenského hlediska. Avšak kritéria těchto hodnotících hledisek nejsou v knize dosti propracována.

Zajímavější je zde proto empirická analýza. V obou ukazatelích se jednotlivé faktory řadí takto: 1. Obsah práce, 2. mzda, 3. objektivní pracovní výsledky, 4. délka práce v oboru, 5. celková délka pracovní praxe, 6. kvalifikace, 7. vzdělání a další.⁵

Zvláštní pozornost věnují autoři analýze významu obsahu práce a výše mzdy pro uspokojení prací. Tyto dva faktory, jak ukázala zajímavá analýza působení faktorů (s použitím grafu), působí na úroveň celkové spokojenosti nejběžprostředněji: *Pozitivně* — spokojenost s výdělkem má buď větší nebo stejný význam jako spokojenost s obsahem práce pro stupeň celkového uspokojení prací. *Negativně* — nespokojenost s obsahem práce působí na celkový stupeň uspokojení prací silněji než nespokojenost s výdělkem.

Hlavní faktor podmiňující orientaci na obsah práce je úroveň vzdělání mladých dělníků (ve zkoumaném souboru relativně vyšší), která se dostala do rozporu s technicky podmíněným obsahem práce. Tento rozpor, jenž implikuje dvojí řešení, je velmi aktuální i pro nás. Progresivním řešením je očividně zvyšování obsahu práce, na něž autoři upozorňují. Že to však není řešení

³ Váha znaku se vypočítá: $S_i = \frac{N}{N_{ik}}$, přičemž S_i

= význam („váha“) znaku; N — celkový počet pozorování ve výběrovém souboru; N_i — počet pozorování v daném znaku; k — počet znaků v dané charakteristice.

⁴ Mezi těmito ukazateli je však velmi těsná souvislost: $R = 0,718$.

⁵ Vážným nedostatkem práce je, že zde kvalifikace nebyla vůbec jasně definována a že má velmi nejasný empirický obsah.

jednoduché, ani příliš rychlé vzhledem k reálnějším perspektivám vědeckotechnické revoluce jak v SSSR, tak u nás, je stejně zřejmé.

Ústřední co do významu a rozsahu je třetí kapitola, *Motivy pracovní činnosti a jejich souvislost s obsahem práce*. Zvláště tato část výzkumu vzbudila značný zájem i mimo hranice Sovětského svazu. Byly učiněny pokusy o komparativní výzkumy se stejnou metodikou, ovlivněnou americkým psychologem Herzbergem. Mimo USA takovými výzkumy podniklo Finsko, Maďarsko a Polsko. Jednotlivé elementy této metodiky byly použity i v našich výzkumech.⁶

Na rozdíl od analýzy faktorů, působících na objektivní výsledky práce nebo na spokojenost s prací, procházejí tyto faktory prizmatem osobnosti. Zde, jak autoři upozorňují, jde o sledování jednotlivých faktorů spokojenosti s prací prostřednictvím jejich subjektivního přijetí a hodnocení osobností, tedy o subjektivní vazbu. Autoři se zamýšlejí nad vzájemným vztahem obou těchto vazeb (s. 124–125). Je škoda, že programově neprovedli empirickou komparaci obou těchto linií, i když k jejich konfrontaci — byť neúplné — na jednotlivých místech dochází. Na různých místech (viz např. s. 233) pak dochází k terminologické záměně obou těchto linií a tím i k jejich nedostatečnému interpretačnímu rozlišení. Tento rozpor mezi teoretickými hledisky a jejich empirickou realizací, způsobený zřejmě potížemi v dělbě práce při zpracování výzkumu a konečně redakci knihy, není v knize zcela ojedinělý.

Není zde možno podrobně rozebrat díleč výsledky jednotlivých oddílů této velmi obsažné kapitoly, zahrnující tyto základní body:

1. Podmíněnost motivů pracovní činnosti specifickými zvláštnostmi sociálních situací, kde se na základě vybraných hypotetických relevantních elementů pracovních situací zkoumají a) motivy výběru povolání (projektová situace), b) hodnocení vybraného povolání (situace reálná, vyvážená), c) motivy určující zájem o práci a stupeň spokojenosti s ní (situace reálná vyvážená), d) motivy změny povolání (situace reálná konfliktní).
2. Celková struktura motivů pracovní činnosti podle jednotlivých typů situací.
3. Vliv specifických zvláštností obsahu a charakteru práce na vztah k práci (jde o zvláštnosti každé z šesti skupin povolání podle shora uvedených tří kritérií).

Z množství dílečích výsledků kapitoly uvádím pro ilustraci pořadí nejvýznamnějších motivů určujících stupeň celkové spokojenosti s prací, formulovaných v otázkách dotazníku (s odpovídajícími rozdíly v indexech hodnocení v_1-v_2):

1. Vyžadovaná pracovní zručnost (fortel)	0,72
2. Uspokojující výdělek	0,61
3. Možnost zvýšit si kvalifikaci	0,58
4. Různorodost práce	0,48
5. Organizace práce	0,38
6. Poměr vedení závodu k dělníkům	0,35
7. Tělesná únava vyvolávaná prací	0,34
8. Stav technického zařízení	0,32

Podle názoru autorů v celkové motivaci existuje jakési motivační jádro zvláště stabilních (z hlediska různých sociálních situací) motivů, na rozdíl od jakési motivační „periferie“, jejíž podoba závisí spíše na konkrétních okolnostech práce a života dělníků. K tomuto jádru patří:

- Orientace na obsah práce, vůdčí motiv, který podle názoru autorů svědčí o tom, že vztah k práci jako k potřebě se stává dominujícím.
- Orientace na mzdu jakožto druhý nejdůležitější motiv vyjadřující vztah k práci jako k prostředku uspokojení jiných (hmotných i duchovních) potřeb, která si zachovává své „konkurující“ místo vůči prvé orientaci.
- Orientace na možnost pracovního vzestupu (zvýšení kvalifikace), která je ovšem do jisté míry odvozena z prvních dvou orientací, a navíc zahrnuje jakožto další motivační obsah prestiž dělníka.

Autoři se podrobně zabývají motivační strukturou v závislosti na specifických zvláštnostech charakteru práce jednotlivých šesti skupin dělnických povolání (podle tří uvedených kritérií). Výsledky výzkumu ukazují, že vztah k práci podle různých (objektivních i subjektivních) ukazatelů se zlepšuje u skupin povolání s vyšším obsahem složitosti a kvalifikovanosti práce (s jistými výkyvy) (s. 227). Ukazují zároveň, že jako nejsilnější pozitivní motivy působí z hlediska celkové spokojenosti s prací a povoláním mzda pouze u skupin (1) nekvalifikované ruční práce a (2) dělníků u pásu, zatímco u skupin (3) operátérů na běžných strojích, (4) operátérů na automatech a (5) kvalifikovaných řemeslníků je na prvním místě do motivační „síly“ možnost zvýšení kvalifikace, a na druhém místě ukazatele obsahu práce; u operátérů — seřizovačů automatů (6) je to tvůrčí charakter práce, jenž je na prvním místě, a otázka kvalifikace na místě druhém.⁷ Ve skupinách (3)–(6) se mzda už vůbec nedostala mezi přední motivy. Pro spokojenost s prací měla výše mzdy prvořadý význam u skupin (3), (4) a (6); u ostatních skupin jsou na předním místě ukazatele obsahu práce a možnosti zvýšit si kvalifikaci (5).

Čtvrtá kapitola pak pojednává o vlivu vybraných osobnostních znaků dělníka na vztah k práci. Jde o analýzu vlivu

⁶ Například ve výzkumu sociologických aspektů technické rekonstrukce v AZNP, Mladá Boleslav, nebo v recenzentově výzkumu pracovní devlace u družstevních rolníků.

⁷ Místo poměrně složitého vymezení jednotlivých

skupin povolání, obsaženého v knize, zde pro stručnost používáme pouze těchto nepřesných ilustrativních označení, která však nemění smysl vymezení.